

тенційні можливості українства. Саме в 1950-ті роки Україна одержала тези ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, якими багато хто керується й нині, закон про зв'язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і «очищений» від корінного населення Крим.

Попри всі кроки, спрямовані на лібералізацію суспільного життя, кардинальних змін у політичній системі СРСР у той час не відбулося. Країна не наблизилася до правової держави. Система трансформувалася від тоталітаризму до авторитаризму. Незмірно зросла роль військово-промислового комплексу в житті радянського суспільства. Однопартійна структура чинної політичної системи, безальтернативність виборів до органів державної влади виключали можливість вияву реальної ініціативи мас в управлінні державними справами. Страх, побоювання за своє життя, життя рідних і близьких залишався домінуючим чинником суспільної поведінки людей. Уже на початку 1960-х років критика культу особи Сталіна як інструмент впливу на суспільні процеси фактично вичерпала себе. Виступаючи в грудні 1962 р. на зустрічі керівників КПРС і Радянської держави з діячами літератури і мистецтва, один із партійних провідників, секретар ЦК КПРС Л.Іль'єв погрозово заявив, що «не можна допустити, щоб під виглядом боротьби з культом особи розхитували і знесилювали соціалістичне суспільство»¹⁵.

Отже, десталінізація, спрямована фактично на розширення соціальної бази радянського режиму, в підсумку не зміцнювала політичну систему суспільства, радше, навпаки, сприяла її ерозії, наростанню системної кризи радянського ладу. Значна частина радянського суспільства втратила довіру до влади та її лідерів. Партійний, радянський і господарський апарат від верху до низу вразили зловживання, крадіжки, розтрата. У суспільній лексиці поширеним став термін «нетрудові доходи». Поглиблювалося фактичне розшарування радянського суспільства. У ньому все рельєфніше виділявся стійкий партійно-державний прошарок зі своїми інтересами. Саме в роки хрущовської «відлиги» сформувались і далися взнаки негативні для системи тенденції, які повною мірою виявились в роки «застою».

2. Феномен «застою» в суспільно-політичному та економічному житті, в ідеології та культурі

У кінці 1950-х — на початку 1960-х років лібералізована радянська соціально-економічна і політична система, мобілізувавши всі свої ресурси, в ряді напрямків зміцнила позиції. Суспільно-політичні новачки викликали до життя велику кількість громадських рухів та ініціатив, що далось взнаки і в економічній сфері. Уже в березні 1955 р. була здійснена спроба модернізувати систему планування сільськогосподарського виробництва. Розпочалася широкомасштабна кампанія з освоєння цілини. Тільки з України було мобілізовано на цілинні землі близько 100 тис.

осіб, переважно молодого, найпрацездатнішого віку. Були здійснені заходи з децентралізації управління економікою. У відання республік було передано 15 тис. промислових підприємств. Мобілізація ініціативи і творчості мас привела до зростання темпів розвитку основних галузей господарства майже вдвічі від запланованих. Основні виробничі фонди в промисловості за роки семирічки (1959–1965 рр.) подвоїлись. Керівники партії та уряду не оминули можливості ідеологічно оформити реформування економіки та напруженої праці трудящих, породженої надіями на краще життя. У суспільстві з новою силою почала поширюватися думка про швидку побудову комунізму.

Однак на цьому можливості «мобілізаційної» моделі економіко-політичної системи СРСР були вичерпані. Уже на початку 1960-х років далися взнаки недоліки нової системи управління економікою, розпочалося нове падіння темпів виробництва, що призвело до перебоїв у забезпеченні населення продовольством. З 1963 р. розпочалися регулярні закупівлі зерна за кордоном. Черговий приступ викачування коштів з села для потреб «розгорнутого будівництва комунізму», реалізації масштабних соціальних проектів у містах укотре демонстрував обмеженість колгоспної системи господарювання. Орієнтовані на вилучення сільськогосподарської продукції принципи організації колгоспного виробництва унеможливлювали його розширене виробництво.

Дійшла своєї межі й лібералізація суспільно-політичного життя відповідно до уявлень її творців. Радянська політична система дедалі більше входила в суперечність зі зростаючим розмаїттям громадських інтересів, які склалися в суспільстві на рубежі 1960-х років. Тому дальше поглиблення і поширення реформ могло торкнутись основ політичної системи, що загрожувало б її існуванню. Режим не міг піти на кардинальне її оновлення, визнання доцільності розподілу влади, парламентського характеру демократії, ліквідації монополії однієї партії на владу, розширення реальних прав людини. Правляча верхівка партії і держави почала сигналізувати суспільству про настання межі, яку не можна переступати. Розстрілом демонстрації робітників у Новочеркаську (1962 р.), жорсткими заявами на нараді М.Хрущова з групою провідних російських письменників (1962 р.) суспільство було застережено від надмірного радикалізму. За кілька місяців у пресі розгорнулася дошкульна критика багатьох представників інтелігенції. Натиск консервативних сил і в Україні, і в інших союзних республіках зростав.

З приходом до влади Л.Брежнєва під гаслом боротьби з суб'єктивізмом і волюнтаризмом М.Хрущова розгорнулася боротьба проти основних напрямків його політичного курсу. Новий курс, як було декларовано, був спрямований на розвиток соціалістичної демократії, звільнення партії від невласливих їй функцій, наукове керівництво суспільством. Але це були лише слова, пусті декларації. Вони становили фасад помірковано-консервативного курсу, спрямованого на збереження чинної політичної

системи — поживного середовища для диференціації і формального привласнення різноманітних благ зростаючою номенклатурою і бюрократією.

Утвердження Л.Брежнєва при владі, як і М.Хрущова у свій час, розпочалося з витіснення сильних, впливових і авторитетних суперників на периферію владних впливів і наближення до себе людей відданих і надійних. Робилося це спокійніше і без різких рухів, як то було в роки М.Хрущова. Не той був час, не та суспільно-політична атмосфера, не ті методи управління державою. Домінуючими в арсеналі міжусобної боротьби за владу стали кабінетні інтриги, кадрові перестановки, усунення молодших потенційних лідерів, зумисне зіткнення інтересів, інсинуації, справедлива і несправедлива критика.

Ослабити вплив у Кремлі окремих вихідців з України, зокрема В.Підгорного (в недавньому минулому свого спільника у зміщенні М.Хрущова), загалом позицій республіканської партійної організації і її керівника Л.Брежнєв спробував уже ранньої осені 1965 р. Приводом до цього послужив лист першого секретаря ЦК КП України П.Шелеста до ЦК КПРС, в якому він ставив питання про можливість і доцільність розширення зовнішньоторговельної діяльності радянської України¹⁶⁻¹⁷. 2 вересня цей лист було обговорено на засіданні президії ЦК КПРС. Як згадував пізніше П.Шелест, «все “пророблення моєї записки” організував Брежнєв з його інтриганськими нахилами»¹⁸. В її обговоренні, за дорученням Л.Брежнєва, взяли участь П.Демичев, О.Косигін, М.Суслов, О.Шелепін та ін. Вони гостро критикували П.Шелеста, В.Підгорного й усю партійну організацію України, звинувачуючи її в послабленні боротьби з проявами буржуазного націоналізму. Дехто з виступаючих договорився до того, що в Україні занадто шанують Т.Шевченка, що він серед народу, особливо молоді, є майже кумиром і що це не що інше, як вияв націоналізму, крамола. «У гарячці або навмисне було наговорено багато дурниць та образ, необґрунтованих звинувачень на адресу керівників республіки, — зазначав П.Шелест у своїх спогадах. — Стверджувалося, що, мовляв, Україна претендує на особливе становище, проявляє місництво. Казали і про те, що порушується державна і планова дисципліна. У цьому конкретно намагалися звинуватити Казанця, Кальченка, Скабу. Договорилися навіть до того, що на Україні занадто багато розмовляють українською і що навіть вивіски на магазинах і назви вулиць написані українською мовою. Севастополь же — місто російської слави, а в ньому є написи українською мовою... І взагалі дійшли деякі до того, що оголосили українську мову зіпсованою російською мовою»¹⁹.

ЦК Компартії України, обкоми партії звинувачувалися в тому, що в їхньому складі не було росіян. Велика провина за стан справ у республіці та її керівництві покладалася на В.Підгорного, якого звинуватили в кураторстві над Україною. «Виступ Брежнєва, — писав В.Шелест, — носив характер примирення, він був розпливчастий, невизначений,

невпевнений, відчувалося, що він лавірує. Навіщося зовсім недоречно і нерозумно згадав про українізацію при Скрипнику, непростою глузливо висловився про українську мову, а це значить про культуру й український народ. Сам заварив усю цю кашу, але до кінця розхльобати її побоявся, показав свою повну неспроможність, але при цьому проявив великі свої “здібності” до інтриганства»²⁰.

Л.Брежнєв, усвідомлюючи роль і значення президії ЦК Компартії України, партійної організації республіки у зміцненні власного становища, розпочав далекосяжні кадрові переміщення і безпосередньо в Україні. Так, у вересні 1965 р. з посади голови Ради міністрів УРСР був звільнений І.Казанець. Його також вивели зі складу членів президії ЦК Компартії України. Головою Ради міністрів знову був призначений В.Щербицький, який потрапив в опалу до М.Хрущова після поділу партійних і радянських органів влади на промислові і сільські.

В остаточному підсумку «нова» тактика нового лідера в нових умовах давала ті ж самі результати, що й прямолінійні атаки на своїх суперників у минулому. Під різними приводами Л.Брежнєв поступово віддалив від себе тих, хто найбільше сприяв його приході до влади — Д.Полянського, М.Підгорного, О.Шелепіна, В.Семичастного, а згодом і П.Шелеста. Його оточення було насичено близькими за духом і особисто відданими людьми.

За Л.Брежнєва в країні почала повільно, але неухильно відроджуватися сталінська спадщина, згорнулися процеси реабілітації жертв репресій, прискікалися спроби відновлення історичної правди. Брежнєвським керівництвом були ліквідовані елементи економічних методів управління. Економіку країни знову було повернуто до централізованої системи управління. Водночас посилювався процес бюрократизації політичних структур, зростало відчуження людей від політики, від влади, посилювалися суперечності між застиглою і закостенілою бюрократичною політичною системою і соціально-політичним розвитком суспільства.

Явною ознакою системної кризи режиму стало масштабне розростання бюрократичного управлінського апарату. За двадцять років після усунення М.Хрущова від влади чисельність управлінців у СРСР збільшилася в шість разів — з 3 до 18 млн осіб. Фактично один управлінець припадав на 6-7 осіб працюючих. Швидкий ріст бюрократії супроводжувався неухильним розширенням пільг і привілеїв. На утримання такого бюрократичного апарату держава витратила в середині 1980-х років щорічно понад 40 млрд рублів, або 10% свого бюджету.

Нарощувала власний бюрократичний потенціал і українська номенклатура. Цьому сприяли неодноразові безсистемні зміни в органах управління. Так, уже восени 1964 р. були ухвалені рішення про розукрупнення сільських районів, про об'єднання промислових і сільських обласних партійних організацій і радянських органів, згідно з якими ліквідовувався розподіл партійних організацій за виробничим принципом.

Ряд республіканських міністерств України було перетворено на союзно-республіканські або скасовано взагалі. Окремі комітети Ради міністрів УРСР також стали союзно-республіканськими. Союзно-республіканське міністерство хімічної промисловості в 1970 р. стало загальносоюзним.

У 1970-ті роки Рада міністрів УРСР була важкою централізованою бюрократичною машиною з перевагою союзно-республіканських міністерств і державних комітетів. Номенклатура, численна бюрократія, інші соціальні групи почали консолідуватись у цей період в окремий протоклас зі своїми специфічними класовими інтересами. Найголовніший з них — інстинктивне прагнення зберегти порушену хрущовською «відлигою» систему влади.

Складовою частиною системи органів державної влади в Україні, як і в СРСР загалом, залишалися ради. Формально вони становили єдину систему органів державної влади в центрі і на місцях — від сільської і районної ради до Верховної Ради СРСР. Офіційно їхнє зміцнення розглядалося як основне питання внутрішньої політики радянської держави у 1960—1970-ті роки. У цей період були розширені повноваження сільських рад. Зокрема, до їхньої компетенції перейшла низка питань, що раніше були у віданні районних рад. У 1972 р. був ухвалений закон про повноваження депутатів усіх рівнів. Однак на практиці роль рад не вдалося підвищити. Їм, як і раніше, відводилася декоративна роль у системі влади. Вони не мали власних джерел фінансування і повністю залежали від коштів центру. А це означало, що ради залишалися безсилими і безголосими. До того ж не вони, а їхні виконавчі комітети здійснювали фактично управління громадськими і державними справами. Вони складалися з професіоналів, управлінців — керівників міністерств і відомств, виконкомів і їхніх відділів. Їм завжди було забезпечено обрання до ради, оскільки в кожному виборчому окрузі висувався один кандидат у депутати «від блоку комуністів і безпартійних». Бюрократичний кістяк рад був доволі консервативним і повністю підпорядковувався відповідному партійному комітетові.

Формально Радянський Союз, згідно з Конституцією, був федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широку самостійність. Фактично ж він залишався унітарною державою, в якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися в Москві. Бюджет СРСР був суворо централізованим. Гроші з усієї країни концентрувалися в міністерстві фінансів СРСР, а потім розподілялися між республіками. Усі кадрові питання стосовно керівних працівників республік погоджувалися з центром. Диктат центру з часом зростав дедалі більше, нерідко набуваючи форми бездумної, короткозорної політики.

Вищим законодавчим органом УРСР, як і в інших республіках, уважалася Верховна Рада. Насправді вона виконувала лише окремі законодавчі функції, «одноголосно» схвалюючи підготовлені апаратом рішення. Верховна Рада УРСР практично не контролювала уряд, фінансові

витрати міністерств і відомств. Її вплив на життя суспільства ставав все меншим і меншим.

У реальному житті зростала роль партійно-державної бюрократії в особі ЦК Компартії України та Ради міністрів УРСР. Хоч останні не були самостійними, а цілковито підпорядковувалися центральним загально-союзним органам. П.Шелест і В.Щербицький, які очолювали Компартію України впродовж відповідно 1963–1972 рр. і 1972–1989 рр., хоч і різною мірою, але проводили централізаторську політику, таку політику, яка відповідала основним принципам радянської політичної системи. Інтереси України вони захищали тією мірою, яку дозволяли загальносоюзні чинники. Обидва опиралися в своїй партійно-державній діяльності на постійно зростаючий бюрократичний апарат.

Збільшення державного апарату, посилення адміністративних методів і форм управління об'єктивно вели до неприродного зростання ролі КПРС і її структур у системі державних органів, у всіх сферах суспільного життя. Комуністична партія залишалась єдиною політичною силою, яка монопольно володіла всією повнотою політичної влади. Однопартійність виключала утворення інших партій, конкурентів у боротьбі за владу. КПРС прагнула зберегти свою соціальну природу, проводячи ретельний селективний відбір до свого складу і надаючи переваги робітникам. Однак з кожним роком робити це ставало складніше і складніше — і через зміну складу робітничого класу, загалом соціально-класової структури суспільства, і через те, що партійний квиток залишався єдиною «перепусткою» у кар'єрному рості молодих фахівців.

У 60–70-ті роки ХХ ст. партійний контроль та ідеологічна регламентація стали всеосяжними. Серйозно звужувалася і без того обмежена сфера внутріпартійної демократії. Комуністи мали безумовно підпорядковуватися рішенням партійних органів, де б вони не працювали і які б посади не обіймали. Статут партії був вищим, ніж закон. Право на політичну та ідеологічну істину мало лише вище керівництво партії й мови не було про фракційну діяльність чи якесь вільнодумство. Претенденти на керівні партійні посади підбиралися і фактично призначалися згори, тому абсолютного характеру набрала залежність нижчих партійних керівників від вищих. До того ж діяльність партійних органів дедалі покривалася пеленою секретності. У цих лабіринтах партійної ієрархії, тотального контролю і секретності губився рядовий партієць. Ставши членом КПРС, він фактично втрачав права і свободи вільного громадянина і змушений був підпорядковуватися партійній дисципліні. Вільно вийти з лав КПРС він не міг, а виключення з партії призводило до втрати становища в суспільстві й у трудовому колективі.

Диктатура апарату і панівне становище партійних органів над партією з часом посилювалися. У 1966 р. на ХХІІІ з'їзді КПРС були скасовані всі нововведення М.Хрущова в партійному житті, у тому числі ротація партійної номенклатури, до якої особливо вороже ставилися партійні

чиновники. Відмова від ротації партійних кадрів, курс Л.Брежнєва на так звану стабільність кадрів означали консервацію чинних порядків, призводили до застою і думки, і дії, безвідповідальності, корупції, зловживання службовим становищем. У статуті КПРС, ухваленому XXIV з'їздом партії в 1971 р., було закріплено право партійного контролю за діяльністю адміністрації не тільки на виробництві, як було раніше, а й у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Посилився партійний контроль і за діяльністю апарату державних органів, міністерств і відомств. Формально Комуністична партія залишалася стрижнем радянської політичної системи. Всі більш-менш важливі питання суспільного життя, державні та господарські проблеми розв'язувалися в партійних структурах. Громадськості постійно нав'язувалася думка про зростаючу роль КПРС і її перетворення на партію всього радянського народу.

У 1977 р. вперше в історії країни Конституція СРСР закріпила керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в суспільстві, визначивши її як «ядро політичної системи». Основу ж цього «ядра» становила незмінна частина партійно-державної верхівки, на вершині якої знаходився Генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнєв. У своїй діяльності він особливо широко використовував апаратні методи і прийоми. Цей стиль роботи ментально був близьким номенклатурі всього СРСР. Реальна влада по всій партійній вертикалі зосереджувалася в органах виконавчої влади — бюро, секретаріатах, парткомах. Бюрократизація КПРС, висунування на перші ролі партійного апарату призводило до втрати партією елітного статусу і перетворення її, по суті, на ієрархічний орган влади, що спирався на примус. Панування партійних органів над партією вело до маніпулювання партійними масами, рядовими членами партії і диктувало пріоритет партійної дисципліни над державною законністю.

По всій країні паралельно системі органів державної влади діяла система партійних комітетів і бюро. Вони ухвалювали рішення, які були обов'язковими для конкретного колективу чи населення території. Усі державні органи і громадські організації функціонували фактично як «привідні паси», передавальні механізми тиражування і виконання рішень, які ухвалювали партійні комітети. Останні нерідко перебирали на себе прямі і відкриті функції державної влади, які мали юридичне значення. До практики роботи партійних органів дедалі більше входили спільні з виконавчою владою рішення. Так, для оформлення туристичної поїздки за кордон потрібна була характеристика з місця роботи, яка була дійсна лише за наявності підпису секретаря партійного комітету. Подібна ж характеристика потрібна була і для роботи викладачем вузу. На загальнодержавному рівні особливе значення надавалося спільним постановам Ради міністрів СРСР і ЦК КПРС, які мали подвійну обов'язкову силу.

В Україні також провідну роль відігравав партійний апарат. Перший секретар ЦК Компартії України опирався передусім на секретаріат ЦК.

Найважливіші для республіки рішення, звісно, ухвалювалися в Москві, однак і ті, що були в компетенції республіки, ухвалювалися вузьким колом осіб. Практично не допускалися, хоча й декларувалися, критика і самокритика. Рядові комуністи відсторонювалися від реальної участі у визначенні політики партії. Під гаслом «боротьби за єдність партії» відкидалася будь-яка точка зору, яка не збігалася з «генеральною лінією». Тотального характеру набрала регламентація партійного і загально суспільного життя. Детально регламентувався порядок проведення різного роду заходів, публічних виступів, зустрічей партійних функціонерів з громадськістю, узгодження текстів офіційних документів. Як згадував пізніше О.Ляшко, «будь-яка постанова або розпорядження Радміну ще в проєкті направлялось в ЦК на узгодження. Значно зросла кількість спільних постанов...»²¹. Партійні з'їзди дедалі більше носили показушний, парадний характер. Виступи делегатів зводились переважно до самозвітів і захвалювань політбюро на чолі з «вірним лєнінцем» Л.Брежнєвим.

У роки правління Л.Брежнєва Компартія України фактично остаточно втратила автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася на потужний інструмент русифікації України. А партійно-державна верхівка, користуючись всілякими привілеями і діючи поза національними інтересами, законом, поза критикою, перетворилася на замкнутий клан. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але їх влада не дотримувалася. В країні діяла жорстка цензура на всі друковані видання та інші засоби масової інформації.

Основним якісним показником функціонування політичної системи в Україні був рівень боротьби з українським націоналізмом. Боротьба з націоналізмом в УРСР використовувалась і як інструмент домагання влади, і як інструмент її збереження за умов доведення вірності правлячій партії. Звинувачення в націоналізмі позбавляли людину будь-якої соціальної перспективи в житті. Особливі небезпеки загрожували тим, хто посідав більш-менш помітне місце в соціальній ієрархії. Для правлячої верхівки УРСР заклинання у вірності ідеям пролетарського, згодом соціалістичного інтернаціоналізму, а насправді — радянського режимові, московському центру були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливався у постійне переслідування і зневажання всього національного і його носіїв.

Особливістю боротьби з українським націоналізмом, явним і уявним, часів Л.Брежнєва було те, що ініціативи йшли частіше всього не стільки з Москви, скільки з України. Особливо активізувалася робота по боротьбі з українським націоналізмом і «інтернаціоналізації» України за часів В.Щербицького і В.Маланчука. У секретній доповідній записці першого секретаря ЦК КП України В.Щербицького ЦК КПК від 23 квітня 1973 р. вказувалося на 1967—1971 рр. як період «помітного по-
жвавлення націоналістичних елементів» в Україні. В.Щербицький допо-

відав про вжиті ЦК заходи інституційного зміцнення політичного режиму. Зокрема, йшлося про «поліпшення діяльності ряду ідеологічних організацій, установ науки і культури, зміцнення їх компетентними, ідейно стійкими кадрами». До позитиву було віднесено зміцнення керівництва творчими спілками і товариствами, академічними інститутами і вузами, видавництвами і редакціями журналів, газет, радіо, телебачення²². «Націоналізм» та «інтернаціоналізм» як поняття-антиподи, як явища і надалі використовувалися в суспільно-політичній практиці республіки з метою підтримання у відповідній формі політичної системи для України.

Постійна боротьба з українським націоналізмом знаходила всебічну підтримку в Москві, яка неухильно проводила в життя ідею «злиття націй» і формування «нової історичної спільності — радянського народу». Серед найактивніших провідників цих ідей були Л.Брежнев і М.Суслов. Насправді ж ці «інтернаціоналісти» в реальному житті були звичайними російськими великодержавними шовіністами. Саме Л.Брежнев на згаданому засіданні президії ЦК КПРС у 1965 р. заявив, що «українська мова — це ж... суржик російської мови»²³. А філософію «єдиного радянського народу» М.Суслова навіть П.Шелест назвав через деякий час у своїх спогадах філософією «винищення окремих націй». За висловом П.Шелеста, це «добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР, вона закликає лише до єднання на основі єдиної культури, до сповідування партійних постулатів, до визнання зверхності «старшого брата». А своє, рідне, прадавнє, що склалося історично, впродовж тисячоліть, топчеться й шельмується, зневажається й руйнується»²⁴. Як «несусвітній шовініст», М.Суслов, за словами П.Шелеста, «зверхньо ставився геть до всіх націй і народностей, а Україну просто ненавидів лютою ненавистю. Йому здавалося, що саме це — гніздів'я націоналізму»²⁵.

У проведенні своєї політики КПРС, як і раніше, опиралася на державний примус і насильство, уміло експлуатуючи домінанту страху, яка панувала в суспільстві та діяла в людей уже фактично на генетичному рівні. Органи безпеки й армії беззастережно підпорядковувалися Центральному Комітетові КПРС. Структури політичного розшуку і політичних репресій були не державними, а партійними, вони знаходилися на службі охорони інтересів КПРС, а не інтересів суспільства. З липня 1967 р. в структурі КДБ СРСР функціонувало самостійне п'яте управління з боротьби з ідеологічними диверсіями, створене за рішенням політбюро ЦК КПРС за ініціативи голови КДБ СРСР Ю.Андропова. До його функцій входило, між іншим, виявлення та припинення ворожої діяльності антирадянських, націоналістичних і церковно-сектантських елементів, а також попередження масових безпорядків; організація роботи з виявлення і вивчення процесів, які можуть бути використані противником з метою ідеологічної диверсії; розробка в контакт з розвідкою ідеологічних центрів противника, антирадянських емігрант-

ських і націоналістичних організацій за кордоном; організація контррозвідувальної роботи серед іноземних студентів, які навчалися в СРСР, а також іноземних делегацій і колективів, які в'їжджали в СРСР по лінії Міністерства культури і творчих організацій.

У зв'язку з утворенням у структурі п'ятого управління нових відділів, а їх спочатку було 6, штат центрального управління КДБ СРСР на 1982 р. налічував понад 400 осіб. Окрім центрального, відповідні управління були створені «на місцях». Усього в складі п'ятого управління в СРСР служило приблизно 2,5 тис. осіб. Агентурний апарат у кожній області становив у середньому 200 агентів²⁶. Система політичного розшуку в країні ставала все жорсткішою. Зв'язка КППС і КДБ залишалася центральною віссю політичної системи країни.

Бюрократизація й нівелювання демократичних імпульсів та ініціатив громадянства, породжених роками хрущовської «відлиги», потребували ідеологічного обґрунтування. Воно було знайдене у формулі «розвинутий соціалізм». Уперше про вступ СРСР у фазу «розвинутого соціалізму» було заявлено у 1967 р. У 1977 р. формула «розвинутого соціалізму» як альтернатива збанкрутілій концепції «розгорнутого будівництва комунізму» була теоретично обґрунтована у Конституції СРСР. Порядок, який склався в країні, було оголошено найвищим досягненням соціалістичного прогресу. Вважалося, що Комуністична партія своєю політикою домоглася формування соціальної однорідності радянського суспільства, що виключало можливість виникнення в ньому якихось суперечностей, конфліктів.

Теоретичні висновки і політична практика КППС були скеровані фактично на консервацію тоталітарної системи. Вони демонстрували абсолютну вичерпаність її можливостей і безперспективність подальшого існування. Спроба економічної реформи 1965 р. швидко зазнала краху.

На кінець 1960-х років радянська економіка використала всі можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, від чого розпочався її різкий спад. Щоправда, тоді ж, наприкінці 1960-х років, у СРСР були відкриті нові великі поклади нафти і газу, і на початку 1970-х років завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р. спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л.Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Однак пожвавлення було тимчасовим явищем, носило характер радше винятку, ніж правила. У середині 1980-х років ціна на нафту несподівано впала і країна швидко залізла в борги. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а з нею і всі з'єднані однією долею республіки, неухильно сповзала в тяжку економічну кризу.

Згідно з офіційними даними, ріст національного доходу з 1965-го по 1985 р. знижувався в середньому на рік майже вдвічі, промисловості — з

8,6 до 3,7%, а сільського господарства — з 2,3 до 1,1%. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці — він знизився майже наполовину, з 6,1 до 3,1%. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані не враховували повною мірою.

У період брежнєвського правління частка України в загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. Водночас вона продовжувала індустріалізацію, у той час як високорозвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру. За період від 1960-го до 1985 р. республіка за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13-те місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона посідала в 1960 р. 11-те місце, а в 1985 р. — 13-тє.

Уповільнення економічного розвитку України визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів у межах СРСР. До того ж і в 1970—1980-ті роки республіку продовжували спеціалізувати на енерго- і матеріалоемному виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території. Постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних і людських ресурсів.

Криза радянської соціально-економічної системи визначалася значною мірою абсолютною несприйнятливістю виробництва до науково-технічних досягнень. Відповідно і науково-технічний рівень СРСР став на порядок нижчим від країн Заходу.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги військових витрат. Потужний військово-промисловий комплекс, трьохмільйонна армія мали забезпечувати непорушність системи, задоволення імперських амбіцій СРСР. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів Збройних сил, п'ятнадцять воєнних округів, п'ять груп військ за рубежом, чотири флоти.

Законсервована Л.Брежнєвим і його оточенням влада не враховувала ні змін у світі, ні змін усередині країни, які були доволі суттєвими. У 1960—1970-ті роки внаслідок хрущовських реформ і «стабільності» політики Л.Брежнєва суттєво виріс загальноосвітній рівень населення, покращилося його матеріальне становище. Уже в 1966 р. був розпочатий поступовий перехід до загальної середньої (десятирічної) освіти, в основному завершений до 1976 р. У шкільних програмах була підвищена питома вага фундаментальних дисциплін, якими на початку 1960-х років нерідко нехтували, роблячи основну ставку на трудове, виробниче навчання. На кінець 1970-х років середню і вищу освіту мало понад 64% населення країни.

Експорт у великій кількості нафти і газу на Захід давав можливість

підвищувати рівень життя народу. Зокрема, постійно зростала заробітна плата, діяла загальна система пенсійного забезпечення, поліпшилася структура харчування населення. Значні кроки були здійснені в справі розв'язання житлової проблеми. Однак збереження в незмінному вигляді довоєнної планово-директивної моделі управління економікою, фактична відсутність матеріальних стимулів до праці призвели до того, що на початку 1980-х років питома вага споживання в національному доході СРСР становила не більше 35-38%, тоді як у країнах Заходу – від 65 до 82%. Навіть у деяких країнах «соціалістичного табору» рівень життя був вищим, ніж у СРСР.

Водночас погіршувалася демографічна ситуація в країні. Народжуваність протягом 1960–1970-х років знизилась на 25%, а смертність збільшилася на 15%. Прискореними темпами втрачало працівників малопродуктивне і неефективне сільське господарство. За 1960–1980-ті роки до міст переїхало понад 35 млн осіб (у СРСР). Зростання в країні частки неслів'янського населення, переважно за рахунок республік Середньої Азії та Закавказзя, стимулювало діяльність КППС з асиміляції передусім українців і білорусів у душі ідеї триєдиного російського народу.

Відповідна політика проводилася й у сфері культури. Українська культура в межах СРСР продовжувала спрямовуватися в русло «малоросійства». Усе українське розглядалось як провінційне і в територіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури «молодшої сестри». Партійно-державний вплив, республіканська ланка якого в той період відігравала передусім стимулюючу роль, був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна і самодостатня система, а культивувалася для «домашнього вжитку» – таке собі доповнення до серйозної та розвиненої російської культури. Національна культура орієнтувалася на «низькі» жанри й обмежений спектр функціональних стилів, постійно спрямовувалася до рівня етнічного і духовно-інтелектуального обширу XIX ст. У ній цілеспрямовано виділялися та підкреслювалися спільні з російською культурою риси, схожі механізми і стадії розвитку, а також її залежність від російських впливів. Водночас завуальовувалися відмінності й характерні особливості, заперечувалися та замовчувалися модерні здобутки національної доби. А українське начало розглядалось як локальний інваріант російського. Саме такі засади теорії української радянської культури підтримувала і культивувала правляча партія.

За доби Л.І.Брежнєва посилювся розрив між деклараціями і гаслами офіційної партійно-державної номенклатури і реаліями життя. Відхід від курсу деєсталінізації не тільки звів нанівець спроби демократизації, а й негативно вплинув на морально-політичний клімат у країні. Все більше людей змушені були прилучатися до життя за подвійними стандартами. Реальне життя партійно-державної номенклатури і широких народних

верств проходило в різних вимірах, а їхні взаємовідносини носили переважно ритуальний характер. Відповідно неухильно знижувалася політична активність громадян, зростала соціальна апатія, байдужість. А моральний потенціал суспільства, навпаки, зменшувався.

Наслідком деморалізації суспільства було зростання злочинності, казнокрадства, хабарництва, розбазарювання суспільних багатств. Серед населення поширювалися алкоголізм, наркоманія, іншого роду соціальні аномалії. Тільки протягом 1973–1983 рр. кількість скоєних злочинів у СРСР зросла майже вдвічі, випадків хабарництва – в три рази. В Україні у 1982 р. групи хабарників були викриті на об'єктах Міністерства геології, Міністерства сільського будівництва, Міністерства охорони здоров'я, в системі Київавтоматторгу, в житлово-комунальних організаціях деяких міст Кримської області та районів Києва²⁷. Поширювалася корупція, яка охоплювала все нові й нові прошарки номенклатури й апарату. Зростала кількість крадіжок у великих і особливо великих розмірах. Неухильно розширювався сектор «тіньової економіки». На рубежі 70–80-х років ХХ ст. його капітали в межах країни становили 70–80 млрд руб.

Такий стан країни не міг не впливати на її зовнішньополітичні позиції. Ідеологія конфронтації, яку сповідувала КПРС, використовувалася для пояснення проблем і труднощів, які спостерігались у процесі комуністичного будівництва. З метою підтримання радянського суспільства в постійній «бойовій формі», використовувалася теза про постійне посилення ідеологічної боротьби двох протидіючих систем – соціалізму і капіталізму. Теза про «загострення класової боротьби між працею і капіталом» слугувала КПРС для зміцнення унітарності радянської держави і фактичної ліквідації федералізму. Федерально-національний принцип поділу СРСР дедалі більше наповнювався адміністративно-територіальним змістом.

Українська РСР, маючи Міністерство закордонних справ, як і інші республіки, не була фактично суб'єктом міжнародного права. За Конституцією 1978 р., в УРСР налічувалося всього шість республіканських міністерств. Про союзно-республіканське міністерство оборони вже й згадки не було. Обсяг формально окремих міжнародних зв'язків УРСР був надзвичайно вузький і селективний. Право на посольства здійснювалося мінімально – представництво УРСР при ООН і місія при ЮНЕСКО в Парижі. У Києві не було жодного акредитованого дипломатичного представництва іноземної держави. Діяли лише генеральні консульства європейських «соціалістичних» країн, а в 1976–1979 рр. – консульство США. В Одесі працювали генеральні консульства Болгарії, Куби й Індії. Україна не брала участі в міжнародних конференціях політичного характеру. Вона могла підписувати тільки колективні (багатосторонні) міжнародні угоди. Також УРСР як окрема держава не брала жодної участі в нарадах і міжнародних організаціях країн радянського блоку. Її обмежена участь в ООН і спеціалізованих і міждержавних організаціях

диктувалася виключно інтересами СРСР, необхідністю для нього додаткового впливу і голосів.

Підписання в 1975 р. Радянським Союзом Заключного акта по безпеці і співробітництву в Європі, з одного боку, відкривало певні перспективи для демократизації радянського суспільства, а з другого — консервувало бездержавний статус українського та інших народів СРСР. Крах розрядки та новий виток гонки озброєнь, що розпочався в кінці 1970-х років, поставив економіку СРСР та інших країн «соціалістичного табору» у вкрай скрутне становище. Структурна криза країн соціалізму набувала глобального характеру.

Негативні процеси набирали обертів у самій правлячій партії. Первинні партійні організації вслід за центральними органами партії дедалі більше формалізували свою роботу. Принцип демократичного централізму функціонував фактично як принцип бюрократичного централізму. Стосунки між партійними верхами і низами будувалися на строго ієрархічній основі. Компартії союзних республік функціонували на рівні й у рамках компетенції обласних комітетів партії. Партія неухильно перетворювалася навіть за формальними ознаками з робітничо-селянської на партію службовців. Належність до неї була основною складовою просування працівників у службовій кар'єрі. Формалізмом були проникнуті всі сфери життя партії. Комуністична партія України все частіше називалася просто республіканською партійною організацією. Політична еліта України примирливо ставилася до власної ролі веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, мислення іншими категоріями. Особливо денаціоналізованою виявилася керівна верхівка України в 1980-ті роки. Українська політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени. Домінуючою залишилася та її частина, що була зорієнтована на вірогідне служіння не своєму народові, а Москві, комуністичній верхівці, «інтернаціонально»-російській ідеї.

Посилення консервативних і реакційних тенденцій у суспільному житті СРСР не могло не викликати відповідного опору з боку пробудженого десталінізацією суспільства. У ньому виділялася дедалі більша кількість людей, які відкрито критикували суспільні порядки, вимагаючи ширших громадянських, релігійних і національних прав. Дисиденти, як їх називали, прагнули до поглиблення процесів лібералізації, подальшого розвитку демократії та оновлення політичної системи. В Україні перший осередок дисидентів склали «шестидесятники». До нього належали Л.Костенко, В.Симоненко, І.Драч, І.Світличний, Є.Сверстюк, М.Вінграновський, А.Горська, І.Дзюба. Пізніше до них приєдналися В.Стус, М.Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, І.Гель, брати М. і Б. Горині та ін.

Перші прояви цього руху спостерігалися ще наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років, коли в Західній Україні під проводом Л.Лук'яненка була здійснена спроба створити Українську робітничо-селянську спілку, а в 1964 р. виникла підпільна організація «Український національний фронт». Програмною метою цих організацій була ідея про вихід України зі складу СРСР, а в підсумку — утвердження самостійної держави.

Поряд із нелегальними поширювалися й легальні форми опору режимові. Проведена в 1963 р. в Київському університеті ім. Т.Шевченка наукова конференція з питань культури та мови, участь в якій взяли понад тисяча осіб, перетворилася на відкритий протест проти насильницької русифікації. Далі були відкритий виступ української інтелігенції в столичному кінотеатрі «Україна», праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», петиційна кампанія, Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод.

За даними Б.Кравченка, загальна кількість дисидентів в Україні протягом 1960—1972 рр. сягала близько 1 тис. осіб²⁸. Але, очевидно, що коло прихильних до руху і людей, які допомагали йому, було значно ширшим.

У відповідь на наростання руху опору радянський режим посилював репресії, переслідування інакодумців, прагнучи будь-якою ціною зберегти чинну систему влади, соціальне статус-кво. У середині 1960-х років Україною прокотилася хвиля арештів — перша після приходу до влади Л.Брежнєва. У кінці серпня й на початку вересня 1965 р. заарештовано 24 представники молодшої творчої та наукової інтелігенції, зокрема, літературного критика І.Світличного, мистецтвознавця Б.Гориня, художника О.Заливаху, літературознавця М.Косіва та ін. Щоб залякати інших, влада вирішила судити дисидентів відкритим судом. Однак це дало зворотній ефект, викликало нові хвилі протестів, посилювало опозиційні настрої серед інтелігенції. Протягом 1967—1971 рр. репресій зазнали ще майже 150 осіб.

У 1972—1973 рр. пройшла друга хвиля арештів. У ці роки заарештували В.Стуса, Є.Сверстюка, В.Чорновола, І.Калинця, Ірину Калинець, Л.Плюща, Надію Світличну, І.Дзюбу, С.Параджанова, Є.Пронюка, В.Лісового, С.Глузмана, М.Плахотнюка та інших представників української інтелігенції. Всього було заарештовано близько 100 осіб. Як «особливо небезпечні злочинці», вони одержали більш суворі покарання, ніж це було у 1965—1966 рр. Хоча насправді йшлося про написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання та розповсюдження літератури, нарешті, видання позацензурного «Українського вісника» (виходив з 1970 р.), який подавав хроніку подій в Україні. Траплялися випадки, коли в провину ставилось авторство незакінченої статті або й просто розмови, що кваліфікувалося як поширення наклепницьких вигадок, які очорнюють радянський державний і суспільний лад. Особливою активністю в боротьбі з дисидентами відзначалися секре-

тар ЦК Компартії України з ідеології В.Маланчук і голова КДБ УРСР В.Федорчук.

Що глибшою ставала криза пануючої системи влади, то абсурднішими були дії радянських правоохоронних органів по її захисту, по інтерпретації чинного законодавства. У 1990 р. в інтерв'ю журналові «Україна» голова КДБ Української РСР говорив: «У карних кодексах до минулого року було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на чинний лад (ст. 62, 187 КК УРСР), застосування яких асоціюється із переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих статей були нечіткими, що давало змогу віднести до “антирадянських” і “наклепницьких” найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб'єктивізму в оцінці, в тому числі й для судових рішень». За словами І.Дзюби, після його арешту все «робилося з найскрупульознішим дотриманням законів, тільки ж закони служили беззаконню»²⁹.

У дусі таких «законів» відбулася розправа і з Українською гетьманською групою. До 1980 р. приблизно три чверті її членів отримали терміни ув'язнення від 10 до 15 років. Решту було вислано з України. Деяким дозволили емігрувати. Однак що більший тиск чинився на опозиційний рух, що більшої сили набирали асиміляторські тенденції, то виразніше демонстрували вони глибину «застою» і кризи радянської політичної системи.

Опозиційний рух в Україні 60–80-х років ХХ ст. — невід'ємна складова національно-визвольної боротьби українського народу. Він був органічним продовженням попередніх етапів його визвольних, незалежницьких устремлінь. У нових історичних умовах такий рух впливав на систему лише мирними, конституційними засобами, висуваючи на перший план не гвинтівку чи автомат, а інтелект. На зміну винищеним прийшли нові покоління борців, переважно з лав інтелігенції, що надавало рухові всезростаючої сили та перспективи, а пануючій владі — безперспективності.

У 1982 р. помер Л.Брежнєв, який, по суті, персоніфікував свою посаду, своїми старечими забаганками розклад радянського політичного режиму. Суспільство очікувало змін. Новим генеральним секретарем ЦК КПРС, а згодом і головою Верховної Ради СРСР став Ю.Андропов, який довгі роки до цього працював головою КДБ СРСР. Знаючи недоліки чинної системи влади зсередини, він намагався навести елементарний порядок у країні звичними для режиму методами — адміністрування, силового та морально-психологічного тиску на людей. Це стримувало систему влади від розвалу, імпонувало номенклатурі, але не несло у собі особливих соціальних новацій. Хоча, варто зазначити, що за 15-місячний термін керівництва країною Ю.Андроповим, відбулися суттєві посування в кадровому складі партії. На політичну авансцену країни почала висуватися група порівняно молодих керівників, здат-

них не лише боротися за владу, а й оновлювати її, оновлювати партію, поступово трансформуючи її азійський, більшовицький тип у соціал-демократичний, європейський.

За Ю.Андропова намітилася деяка перспектива і напрямок можливого виходу країни з системної кризи. Перебування на посту генсека та голови Верховної Ради СРСР 72-річного К.Черненко, людини хворої і не здатної управляти великою країною, лише підтвердило факт феноменальності й абсурдності «застою» в країні, неможливості розвиватися, а то й просто далі існувати в рамках чинної моделі економічної і політичної системи. Радянське суспільство залишалося суспільством, заснованим на тотальній партократичній владі, де всі форми життєдіяльності людей були повністю одержавлені, а права й інтереси громадян цілком підпорядковані владі та привілеям партійної номенклатури. Неухильно наростала стагнація тоталітарної системи, партійно-бюрократичного авторитаризму, посилювалася суперечність між чинною політичною системою і суспільством, що інтенсивно структурувалося за соціальною і національною ознакою, зростало інтелектуально і культурно.

Примітки до розділу 12

- 1 Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского Пленума ЦК КПСС и другие документы / Сост. В.Наумов, Ю.Сигачев. — М., 1999. — С.398.
- 2 Политическое руководство Украины 1938—1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подкур, Х.Куromия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер. — М., 2006. — С.191.
- 3 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.88.
- 4 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К., 1997. — С.309-310.
- 5 Внеочередной XXI съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1959. — С.105.
- 6 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.134.
- 7 XIII съезд ВЛКСМ. 15-18 апреля 1958 г. Стенограф. отчет. — М., 1958. — С.285-286.
- 8 XXI съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1959. — Т.1. — С.102-103.
- 9 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.137.
- 10 XXII съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1962. — Т.1. — С.97.
- 11 Президиум ЦК КПСС. 1954—1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. — М., 2004. — 2-е изд. — Т.1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. — С.230, 993.
- 12 ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.24. — Спр.5560. — Арк.29-31, 32-37.
- 13 На час зміщення М.Хрущов був першим секретарем ЦК КПРС, головою Ради міністрів СРСР, головою Комітету оборони, головою Бюро ЦК по РРФСР.
- 14 Це було помічено в середовищі української еміграції на Заході, де